

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
KNJIGA / BAND 49

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Aladin Husić, Dževad Juzbašić, Igor Manzura,
Ante Milošević, Lejla Nakaš, Aiša Softić

SARAJEVO 2020

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Giulia Recchia

- Reaching across the Adriatic: northern and western interactions of the Cetina phenomenon (25th–20th centuries BC)
Kroz i preko Jadrana: sjeverna i zapadna interakcija fenomena Cetinske kulture (25–20. v. pr. Hr.)..... 5

Alberta Arena

- From one side to another. An overview on trans-Adriatic connectivity during the Middle Bronze Age
Između dvije obale. Pregled transjadranskih veza u srednjem bronzanom dobu..... 29

Blagoje Govedarica

- Glasinačka kulna kolica
(okolnosti otkrića, naučnoistorijski značaj, kulturnoistorijski kontekst)
Cult chariot from Glasinac
(circumstances of discovery, scientific and historical importance, cultural and historical context)..... 45

Amra Šaćić Beća

- Reviewing the question of *Delminium*
Propitivanje problema Delminija..... 67

Salmedin Mesihović

- Troja između mitologije i dokumenata
Troy between mythology and documents..... 87

Salmedin Mesihović, Samila Beganović

- Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko – vareškom području
Newly Roman finds in Kakanj-Vareš area 97

Goran Popović

- Mapiranje srednjovekovnih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci
Mapping medieval tombstones in the municipality of Osmaci 105

Lejla Nakaš

- Isticanje starozavjetnih elemenata u novozavjetnom tekstu u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti
Drawing Attention to Old Testament Elements in the Text of the New Testament in the Mediaeval Bosnian Literary Tradition 121

<i>Erma Ramić-Kunić</i>	
Leksika evanđelja iz Mletačkoga zbornika. Tekstualni odnos prema drugim bosanskim evanđeljima	
The Lexic of the Venetian Miscellany. Textual relation to other Bosnian Gospels	141
<i>Aiša Softić</i>	
Zapisi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća	
Records of oral traditions on plague in Bosnia and Herzegovina from the end of the 19 th century	155
<i>Mirjam Mencej</i>	
Magie and <i>Hodžas</i> as Magic Specialists in Contemporary Bosnia and Herzegovina	
Magija i hodže kao specijalisti za magiju u savremenoj Bosni i Hercegovini	171

Kritike i prikazi / Besprechungen

<i>Historijska traganja br. 17</i> , Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018. (Sabina Veladžić)	197
Mario Katić, <i>Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša</i> . Buybook, Sarajevo/Zagreb 2020. (Aiša Softić)	199
Antonija Zoradija Kiš – Marinka Šimić, <i>Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku</i> . STUDIJA – TRANSLITERACIJA – FAKSIMIL, Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Staroslavenski institut, Zagreb (Erma Ramić-Kunić) ..	201

Hronika / Chronik

Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2020. godini	203
---	-----

In Memoriam

Radoslav Katičić (1930–2019)	205
Idriz Ajeti (1917–2019)	207

Adrese autora / Autorenadressen	211
---------------------------------------	-----

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.....	213
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH....	215
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH.....	217

Zapisi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća

Aiša Softić
Sarajevo

Abstract: The effort to gather and publish ethnographic material was among the many activities in different fields of social and natural sciences that the National Museum conducted right after its founding. In 1897, the Museum's executive office sent out the questionnaire entitled "Questions for gathering of historical-topographic material" to all parts of Bosnia-Herzegovina. The goal of this activity, which included people of different backgrounds, was to gather a field material that was important for both ethnology and folklore studies. The 21 questions that were in the questionnaire also included special requests for field recorders to record details about epidemics of plague in Bosnia-Herzegovina, ranging from the time of their occurrence to recommended folk remedies. These records of oral tradition make it possible to get a more clear picture about the ways in which this contagious disease lived in oral memory of the population in Bosnia-Herzegovina at the very end of the 19th Century.

Keywords: plague, oral tradition, Bosnia-Herzegovina

Uvod

Majka je nama pričala, bilo je, sine, i prije, kuga se zvala. Ljudi su bježali u planine, svukud. Ali nije bilo pobječ', kome je bilo suđeno od toga umrijet'. Kome je bilo sudbine da preživi, preživio bi. Pravo pomorstvo. Tako je njoj valjda njena majka pričala.¹

Ova kratka usmena predaja o kugi zabilježena je 2020. godine u jeku još jedne od epidemija koje su kroz historiju harale svijetom i Bosnom i Hercegovinom. Ni majka moje osamdesetdeve-togodišnje kazivačice nije bila svjedok kuge, ali rođena u prvoj deceniji 20. stoljeća (1907), pamtila je i prenosila usmena sjećanja na epidemije kuge koja su u to vrijeme bila živa među bosanskohercegovačkim stanovništvom. Oživljavanje ovakvih, ali i bilo kojih drugih predaja, pogotovo onih koje spadaju u skupinu historijskih, uvijek se događalo uz neki vanjski poticaj (tako su pojedini tradicionalni motivi oživjeli nanovo u pe-

riodu rata u BiH 1992–95. godine, npr. motiv zakopanog blaga, sticanje natprirodne snage itd.).²

Pisani podaci o kugi razasuti su u brojnim izvorima kako domaće tako i strane provenijencije. Nalazimo ih u putopisnim zabilješkama, u ljetopisima, sporadično u osmanskim popisnim defterima, izvještajima stranih diplomata, u knjigama umrlih što su ih u svojim župama vodili katolički svećenici. Zbog blizine i vrlo živih veza, posebno trgovačkih, između Bosne i Dubrovačke republike još od srednjeg vijeka, naročito mnogo podataka o kugi na bosanskohercegovačkom prostoru sačuvano je u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Osmanski izvori samo iznimno i indirektno spominju kugu, mada se prva epidemija javila odmah naredne godine po zauzeću Bosne od strane Osmanlija (1464). Kugu u Bosnu u tom valu nije donijela vojska, kako je to često bivalo,³ već se sa jadranskog prostora proširila i na bosanskohercegovačko područje,⁴ što je također

² O tome više u: Softić 2000.

³ Takav je slučaj npr. sa epidemijom kuge 1456. godine koju je donijela osmanska vojska prilikom pohoda na balkanske prostore. Hrabak 1957, 21.

⁴ Hrabak 1981, 6.

¹ Kazivala E. A. (1932). Zapisala A. Softić u Sarajevu 2020.

bio jedan od puteva širenja zaraze.⁵ U popisnom defteru Hercegovačkog sandžaka iz druge polovine 16. stoljeća zabilježeno je da u nekim mjestima istočne Hercegovine popis nije mogao biti obavljen upravo usljed kuge.⁶

Vlasti Dubrovačke republike vrlo su revnosno iz puno razloga pratile zdravstvene prilike u svom susjedstvu, a čini se posebno na bosanskohercegovačkom prostoru, na kojem su, prema dubrovačkoj državnoj prepisci, epidemije kuge samo u 17. stoljeću evidentirane čak u 24 navrata.⁷ Uz precizno navođenje vremena pojave kuge, u spomenutoj prepisci niz je podataka o mjestima u Bosni koja su bila zahvaćena epidemijom, njenim razmjerama, načinu širenja, a u nekim slučajevima i o broju preminulih.⁸ Najviše podataka o kugi na području BiH ostavili su u svojim pismima dubrovački poklisari, ali ne samo oni. Tako je u Arhivu u Dubrovniku sačuvana, između ostalog, i jedna carska naredba koja je nastala kao direktna posljedica velike kuge koja je bjesnila Hercegovačkim sandžakom 1588. godine,⁹ te jedno zanimljivo pismo tadašnjeg stolačkog kapetana Ismail-bega Šarića upućeno u Dubrovnik. Pismo se odnosi na kugu koja je harala Hercegovinom 1731. godine.¹⁰

U istom Arhivu više je podataka o načinima na koje su dubrovačke vlasti nastojale da spriječe prenošenje zaraze sa područja BiH na prostor Dubrovnika.¹¹ Neke od poduzetih mjera u suštini su predstavljale zatvaranje granica Republike

prema susjedstvu.¹² Međutim, i u samoj Bosni u osmanskom periodu poduzimane su određene mjere s ciljem zaustavljanja širenja epidemije, o čemu također postoje svjedočanstva u Dubrovačkom arhivu – vlasti nekih bosanskih gradova sprečavale su ulazak u grad osobama za koje se sumnjalo da mogu biti zaražene jer su dolazile sa područja gdje je registrirana kuga, određivan je karantin za oboljele koji je podrazumijevao da se “do mjesečeve mijene ne smiju miješati sa zdravima”, a u nekim slučajevima su zaražene porodice prisilno morale napustiti grad, što je također spadalo u mjere zaštite od daljeg širenja zaraze.¹³

Kratke zabilješke o epidemiji kuge u nekim bosanskim mjestima u 16. stoljeću ostavili su i pojedine zapadne diplomate,¹⁴ kao i putopisci, poput Francuza Forezjena, koji navodi da je 1582. godine u Foči harala kuga usljed koje je umro ogroman broj stanovnika ovog istočnobosanskog grada.¹⁵

Jedan indirektan podatak o kugi u Bosni iz 17. stoljeća donio je i turski ljetopisac Evlija Čelebi. On je u svojoj *Sejhatnami* zabilježio da su karantinu u tom vremenu (1660. godine) podliježali svi oni koji su sa bosanskohercegovačkog dolazili na dalmatinsko područje koje je u to vrijeme bilo pod vlašću Mletaka.¹⁶

O epidemijama kuge u Bosni u 18. stoljeću najviše podataka sačuvano je u ljetopisima –

⁵ Orlić 1961, 97.

⁶ Hrabak 1957, 32.

⁷ Orlić 1961, 87.

⁸ Vrlo ilustrativan primjer načina širenja zaraze u BiH, sačuvan u Dubrovačkom arhivu, jest onaj iz 1628. godine: “Ona (kuga) se najprije pojavila u Sarajevu, pa je odatle posredstvom jednog vela, nazvanog ‘naglavak’, prenesena u oblast Hercegovine, u selo Bivolje Brdo i Tasince (vjerovatno Tasovčiče – op. A. S.). U Bivolje Brdo došla je jedna žena iz Počitelja da posjeti bolesnu kćerku, pa je prenijela bolest i u Počitelj.” Orlić 1961, 93.

⁹ Naredbu je hercegovačkom namjesniku i kadijama uputio sultan Murat III (1546–1595), s ciljem da se utvrdi broj umrlih, odnosno raseljenih usljed epidemije kuge te da se u posjed uvedu nasljednici umrlih osoba kako bi se mogli nastaviti ubirati redovni godišnji i ostali porezi. Hrabak 1981, 13.

¹⁰ “Ako budete pitali za bolest: dosleka je iz našeg Stoca izišlo veće od 300 mrtvacu. A sadara svaki dan izlazu po 4 do 5 mrtvacu, a mi hvala Bogu doslika živimo zdravo.” Kapidžić 1997, 64.

¹¹ O tome više u Marić 2020, 178–186.

¹² Kada se 1545. godine kuga pojavila u Mostaru, dubrovačke vlasti su odlučile da obustave svaki oblik saobraćaja sa Mostarom, a deceniju docnije, ponovo zbog kuge, granicu Dubrovnika prema Bosni obezbjeđivali su stražari. Njihov osnovni zadatak je bio da spriječe bilo kakve kontakte domicilnog dubrovačkog stanovništva sa ljudima koji su dolazili sa prostora BiH. Hrabak 1957, 29–30. Da se i sa druge strane granice pomno pratilo stanje vezano za kužnu zarazu potvrđuje pismo osvajača Hercegovine i hercegovačkog sandžakbega Ajas-paše iz 1481/82, u kojem daje na znanje da je “voljom Božijom” Dubrovnik “sada ozdravio” i da “svaki človek ide slobodno” trgovati u Dubrovnik. Pismo, pisano bosančicom, odnosi se na kugu koja je harala Dubrovnikom 1481. godine. Truhelka 1911, 67.

¹³ Orlić 1961, 98.

¹⁴ Hrabak 1981, 12.

¹⁵ Samardžić 1961, 139.

¹⁶ Čelebi bilježi razgovor koji je vodio sa “generalom grada Splita”, pri čemu mu se general izvinjavao što Evlija i njegova pratnja nisu odmah smješteni u grad, već u lazaret. “Nemojte zamjeriti. U nas je propis da sve goste i trgovce smještamo tamo na konak i tek nakon četrdeset dana dopuštamo da se miješaju s našim narodom. Ovo činimo zato što ima ljudi zaraženih kugom, pa ih iz opreznosti zadržavamo četrdeset dana...” Čelebi 1979, 201.

sutješkog i kreševskog samostana, u onome što ga je vodio Ivo Mirčeta u 18. stoljeću, a inkorporirao ga u rukopis pod naslovom *Godišnjak od događaja i promine vrimenta u Bosni 1754–1882* Jako Baltić. Među osamnaestovjekovnim ljetopisima u kontekstu promatrane tematike posebno su značajni Lašvaninov i Bašeskijin.

Franjevac Nikola Lašvanin službom je bio vezan za Fojnicu i fojnički samostan. Stoga se njegovi podaci o kugi najviše odnose na ovo mjesto, ali i na Bosnu općenito, pa tako Lašvanin bilježi: “A kad nasto godište 1732. otrova se sva Bosna. Za upisati koliko gdi pomri, hotilo bi se mlogo karte i vrimenta”.¹⁷ Deset godina docnije, prema svjedočenju ovog ljetopisca, kuga “poče morit na mlogo mista: u Visokom, oko Sutiske, oko Vareša, u Kreševu, u Fojnici, u Travniku, u Bzenici, u Neretvi, u Crnom Vrhu, gdi pomri velika obitio Elezovića”.¹⁸

Upravo 1732. godine kad se, po Lašvaninu, od kuge “otrovala” cijela Bosna rođen je sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Ljetopis i nekrologij svojih sugrađana vodio je dulje od pola stoljeća, od 1746. do 1804. Njegove brojne bilješke o kugi zanimljive su jer sadrže, pored preciznih podataka o vremenu kužnih epidemija, njihovom trajanju, razmjerama i posljedicama, i određena narodna vjerovanja, poput povezanosti bolesti i pojedinih životinja. Neka od tih vjerovanja sačuvana su među bosansko-hercegovačkim stanovništvom sve do savremenosti. Između ostalog, vjeruje se da je zavijanje psa siguran predznak nesreće, odnosno smrti. U Bašeskijino vrijeme, zavijanje psa, posebno u vrijeme ezana – poziva na molitvu, smatralo se predznakom kuge.¹⁹ Za nepune četiri decenije, u rasponu od 1761. do 1798. Bašeskija je u dvanaest navrata zabilježio epidemije kuge ne samo u BiH već i u drugim, mahom Bosni bližim dijelovima Osmanskog carstva. U istom periodu, devet epidemija, lokalnih ili regionalnih, bilo je na samom području Bosne. Po tragičnim posljedicama posebno se izdvaja epidemija koja je započela 1762–63. i trajala tri godine. U prvoj godini, prema svjedočenju Bašeskije, u Sarajevu je umrlo 10.000 ljudi, a docnije još 5.000.²⁰

¹⁷ Lašvanin 2002, 205.

¹⁸ Ibid., 219.

¹⁹ Bašeskija 1997, 138, 168.

²⁰ Ibid., 61.

Godine 1759. započeo je fra Bono Benić pisati Ljetopis sutješkog samostana. Čineći to sve do svoje smrti 1785. godine, također je bilježio epidemije kuge kojima je za svog života svjedočio, a jedan drugi ljetopisac iz istog vremena, Marijan Bogdanović, zabilježio je 1765. da je “kuga posebno ove godine tako bjesnila da je već trećinu puka pomrla”.²¹

U svoj *Godišnjak od događaja i promine vrimenta u Bosni 1754–1882*. Jako Baltić je inkorporirao i starije izvore, posebno zabilješke koje je ostavio Ivan Mirčeta (1754–1807). Upravo iz Ljetopisa ovog autora Baltić je preuzeo podatke o kugi koji se odnose na godine 1765, 1782. i 1783. Naročito je, u savremenom kontekstu pandemije koronavirusa, zanimljiva zabilješka koja se tiče 1782. godine. Naime, “miseda travnja ukaza se kuga u Saraevu, ali da se ne bi trgovina pomela i svit odbigo, krilo se je dugo. Rad ovog po svoj Bosni raznese se kuga i strahovit pomor načini...”.²²

S obzirom na to da je rođen 1814. godine, Baltić je zabilješku o kugi u Bosni 1815. također morao preuzeti iz neke druge dostupne hronike. Da je redovan pratilac kuge bila glad jasno je i iz zapisa koji donosi Baltić: “Tri biča Božja kuga, glad i vojska slidiše tri godine. Dosta mrtvih od gladi, ali ne oko Travnika, nego po Dobretićim i Kotoru. Kuga u župi travanjskoj pomori četiri hiljade duša, oli bolje rekav, osoba”.²³ Drugim riječima, epidemije kuge na području Bosne i Hercegovine bile su prisutne i u 19. stoljeću. U nekim dijelovima, poput livanjskog kraja, one su imale apokaliptične razmjere, kakva je bila kuga u periodu 1814–1818.²⁴ Ovo je ujedno bila i posljednja kuga, a nakon nekih lokalnih žarišta koja su registrirana već sredinom 1813. godine, epidemija je 1814. zahvatila cijelu zemlju. Smrtnost je bila ogromna. U Mostaru je, primjerice, za samo tri dana od kuge stradalo tri hiljade njegovih stanovnika.²⁵

Najviše podataka o kugi koja je obilježila drugu deceniju 19. stoljeća sačuvano je u matičnim knjigama umrlih koje su za svoje župe vodili katolički svećenici. Osim podataka o broju umrlih župljana usljed kuge u tačno naznačenom vremenskom okviru, u maticama su navedena i mje-

²¹ Bogdanović 2003, 61.

²² Baltić 2003, 91.

²³ Ibid., 108

²⁴ Tadić 2014, 180–181.

²⁵ Jolić 2015, 193.

sta ukopa stradalih. Pored zvaničnih grobalja, umrli su “pokapani po šumama, ogradama, na livadama i uz njive, svakako tamo gdje je tko ispuštio dušu”.²⁶

Epidemija kuge nakon 1818. na prostoru Bosne i Hercegovine nije bilo. Međutim, sjećanja na ovu pošast koja se iz stoljeća u stoljeće, iz decenije u deceniju, a ponekad i češće, javljala u našim krajevima, ostavljajući za sobom smrt, glad i često pustoš, još dugo su živjela i trajala u usmenoj tradiciji.

Kuga u upitnicama *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskog gradiva* iz Folklornog arhiva Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Uz pisane tragove, vrlo važan izvor informacija o kugi su i usmene predaje u kojima su sačuvana sjećanja na epidemije ove zarazne bolesti na našim prostorima. Predaje takve tematike prenosile su se s generacije na generaciju, kako to svjedoči i primjer zabilježen u savremenosti.

Zahvaljujući Kosti Hörmannu, prvom direktoru Zemaljskog muzeja BiH i dugogodišnjem uredniku Glasnika, koji je nepogrešivo umio da prepozna šta je to bitno u kulturi i tradiciji BiH, na šta treba obratiti pažnju i šta zabilježiti, danas, pored ostalog, imamo u dvadeset i dvije upitnice *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* sačuvane brojne usmene predaje o kugi. Sve su zabilježene 1897. godine i to na cijelom prostoru BiH. Ove usmene predaje predstavljaju najobimniji fond zapisane usmene građe o kugi u BiH koji je prikupljen u jednom kratkom vremenskom periodu od svega nekoliko mjeseci. Ovakvo ciljano prikupljanje etnografske i druge građe odvijalo se prema jasnim smjernicama koje su razrađene i taksativno navedene u upitnici *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* Zemaljskog muzeja BiH. Upitnica je sadržavala 41 pitanje, a u 21. se precizno tražilo od sakupljača na terenu da tačno pribilježi “kužna groblja”, kao i “priče što se oko njih ovijaju, poglavito treba raspitati za doba, kad je kuga hara-

la, odakle i kako se uvukla, kakvim se lijekovima narod liječio”.

Upravo predaje o kugi zabilježene krajem 19. stoljeća, a koje se čuvaju u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja, temelj su ovog priloga. Njime se nastoji predstaviti ta bogata i nadasve zanimljiva građa. Iako se u nizu primjera osnovni sižei preklapaju, svaki posjeduje određene specifičnosti po kojima se, makar u detalju, razlikuje od drugih, što ga, shodno tome, čini novim, a sam fond usmenih predaja o kugi bogatijim. Predaje iz upitnice mogu se podijeliti u dvije skupine: jednu čine predaje o kugi-bolesti, dok u drugu spadaju predaje o kugi-demonu bolesti. Iako je i u jednoj i u drugoj skupini osnovni motiv identičan, ove predaje se među sobom u mnogo pojedinosti jasno razlikuju.

Predaje o kugi – bolesti

U Bosni su i prije dolaska austrougarske uprave zabilježene epidemije različitih zaraznih bolesti koje su vrlo često desetkovale njeno stanovništvo. Bile su to kolera, boginje, tifus, variola, malarija, rekurens, dizenterija, difterija.²⁷ Međutim, nijedna druga zarazna bolest iz reda akutnih, ma koliko po svojim posljedicama bila pogubna, nije u tolikoj mjeri našla odjeka u usmenoj tradiciji kao što je to slučaj sa kugom. U predajama o kugi kao bolesti čuvala su se sjećanja na vrijeme haranja kuge, imena ljudi koji su stradavali ili preboljevali, pamtile su se posljedice koje je kuga ostavljala – izumiranje porodica, pusta sela, migracije, godine gladi. Uz takve, realne pojedinosti, nizali su se elementi fantastičnog i nedokučivog. Upravo preplitanje historijskih i mitoloških motiva omogućava da se predaje o kugi mogu podjednako svrstati i u mitološke i u historijske. O čestom prožimanju historijskih i mitoloških predaja u literaturi već je pisano. Tako Maja Bošković-Stulli zaključuje da “tom njihovom međusobnom prožimanju mnogo pridonosi onaj zajednički doživljaj neobičnog, izvanrednog, koji je u mitološkim predajama fantastičan, a u povijesnim se vezuje uz izuzetne ličnosti, uz fascinaciju prošlošću kao nečim što je postalo tuđe”. Također, kako ističe ista autorica, historijske i mitološke predaje su

²⁶ Ibid., 198.

²⁷ Jeremić 1951, 74-75.

veoma bliske i kad je riječ o njihovim formalno-morfološkim odlikama.²⁸

Vlajko Palavestra, koji se do sada najsvetnije bavio bosanskohercegovačkim historijskim usmenim predajama, ove predaje je razvrstao u tri veće skupine: historijsko-mitske, historijske i historijsko-religijske, vršeći dalje podjele unutar svake od tri izdvojene grupe u više tematskih podgrupa.²⁹

Kad je riječ o predajama o kugi, odnosno epidemijama kuge, Palavestra ih ubraja u grupu historijskih, podvođeci ih pod zajednički nazivnik: *historijske predaje koje govore o katastrofama*. Pored epidemija zaraznih bolesti, ovaj autor je u navedenu grupu uvrstio i predaje o "masovnim seobama i razurama naroda, ratnim pustošenjima, godinama gladi, požarima i poplavama".³⁰ S obzirom na karakter predaja o kugi, Palavestra naglašava da se one u suštini ne bi mogle ni svrstati u grupu historijskih. "Međutim, u historijskim kazivanjima o kugi ima i sjećanja na moguće stvarne situacije, koje poznajemo iz historijskih izvora i literature, tako da su u nekim kazivanjima o relativno čestim epidemijama kuge u Bosni, predstavljena sjećanja na stvarne događaje i situacije."³¹

Ovakav autorov stav vjerovatno je uticao na to da je u Zborniku predanja i Komentarima (2004) Palavestra donio pet predaja o kugi, mahom onih koje je sam zabilježio u toku terensko-istraživačkog rada u periodu od sredine pedesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća,³² te neke zapise koji su objavljeni između dva svjetska rata.³³ Uz svaku od predaja Palavestra je u Komentarima

²⁸ Bošković-Stulli 1975, 130.

²⁹ Palavestra 2004, 29.

³⁰ Ibid., 30.

³¹ Ibid., 60.

³² Uz zapise koji su nastali kao produkt vlastitog terenskoi-straživačkog rada, Palavestra je donio i predaje o kugi koje je u svojim radovima objavio Milenko S. Filipović, te jedan zapis Ljube Simić.

³³ To su predaje: "Kuga-djevojka", koju je Palavestra preuzeo iz Ljetopisa fra Nikole Lašvanina smatrajući da je je Lašvaninov zapis odraz narodnog vjerovanja, uz koju autor donosi varijantu koju je 1971. zabilježio u Glamoču; "Bosiljak brani od kuge", koju je Ljuba Simić zabilježila sredinom 20. stoljeća u Fakovićima kod Srebrenice; "Mubarečija (kuga)" je predaja koju je Palavestra 1955. zabilježio u Fojnici, u okviru koje autor navodi njenih sedam varijanti, od kojih je četiri zabilježio i objavio Milenko S. Filipović 1928. godine; "Šarena i bijela kuga", koju je Palavestra zabilježio u Žabici kod Ljubinja 1965, a varijante isti autor u Bosanskom Petrovcu 1970. i Radmila Filipović na Majeveci 1969; predaju

ponudio i više njihovih varijanti, pa je u Palavestrinom Zborniku ukupno petnaest sižea u kojima je glavni motiv kuga. Upravo predaje koje su o kugi zabilježene u rasponu od tridesetih pa do sedamdesetih godina 20. stoljeća koje navodi Palavestra, a uzimajući u obzir zapise u upitnicama sa kraja 19. stoljeća, otvaraju mogućnost da se prati kontinuitet predaja ove tematike u usmenoj tradiciji bosanskohercegovačkog stanovništva sve do savremenosti. Predaje u upitnici *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskog gradiva* koje se odnose na kugu nisu bile do sada predmet posebnog proučavanja. Upravo stoga će se ovaj rad bazirati isključivo na predstavljanju upravo tih predaja kako bi se nastojalo ukazati na njihove karakteristike i eventualne specifičnosti.

Upitnice *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* bile su upućene učiteljima, sveštenicima, obrazovanijim činovnicima diljem BiH "kojima je pred očima stajala afirmacija domaćih starina".³⁴ Drugim riječima, svima onima koji su dobro poznavali tradiciju određenog mjesta i, možda još važnije, bili u neposrednom kontaktu sa svojom potencijalnom "istraživačkom bazom", tj. svim slojevima tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva i u gradu i u selu.

U Zemaljski muzej vraćeno je popunjeno ukupno pedeset i sedam upitnica koje obiluju dragocjenom i raznovrsnom građom prikupljenom na terenu od informatora – lokalnih znalaca tradicije, ili pak nastalom kao produkt tzv. samoetnografije. U nešto više od trećine upitnica, odnosno u dvadeset i dvije, sadržana su kazivanja o kugi. Ona se kreću u rasponu od eliptičnih predaja,³⁵ odnosno najmanje strukture u kojoj se javljaju predaje, pa sve do razvijenih predaja – fabulata.

Kad je riječ o eliptičnim predajama, koje se "javljaju ... gotovo nepredvidivo ..., znaju izbiti u razgovoru, u prolaženju nekim krajolikom, pored ruševina", ili, primjerice, kraj starih i zapuštenih grobalja, njih odlikuje neobična zgusnutost i njihova svedenost na samo jednu rečenicu, ili čak na samo jednu riječ, pri čemu presudnu ulogu za njihovo razumijevanje ima govor i naročito kontekst u kojem su saopćene.³⁶

"Lubenica iznikla na raskršću puteva" V. Palavestra je zabilježio po vlastitom sjećanju.

³⁴ Palavestra 2004, 21.

³⁵ Zečević 1973, 38.

³⁶ Ibid., 38.

Povod nastanka eliptičnih predaja o kugi najčešće su upravo prolasci kraj tzv. kužnih grobalja, dok se njihovom primarnom svrhom može označiti obavještanje sagovornika. Takva groblja svjedoče o običajnoj praksi koja je u određenim okolnostima zabranjivala sahranjivanje pokojnika u zvanična groblja. Pravo na ukop u porodična, rodovska, seoska ili druga zvanična groblja u tradiciji se uskraćivalo tzv. nečistim pokojnicima, odnosno onima koji su na bilo koji način, prema narodnom vjerovanju, čak i kao mrtvi predstavljali potencijalnu opasnost po žive (poput samouubica, utopljenika, stradalih od groma itd.). U ovu skupinu spadali su i umrli od kuge.³⁷

U sklopu ovih šturih predaja, koje su počivale u pravilu na obavijesti, zapisivači su rijetko dolazili do nešto detaljnijih pojedinosti koje su objašnjavale etimologiju lokaliteta "kužno groblje". Među takve spada primjer zabilježen u Livnu u kojem se navodi da je "pred 100 godina kuga harala, i ostanci mrtvih da su u jamu sjevernoistočno od sela, koja se i danas naziva 'kužna jama' – bacati bez da su drugim načinom sahranjivati".³⁸ Sličan siže, ali znatno uopćeniji, zabilježen je i u okolini Boljanića na području Gračanice. Naime, učitelj Miloš Krestić je u spomenutom mjestu zabilježio da imaju "ovdje 2 stara groblja, koja narod zove 'kužna groblja'. Pričaju da je davno kuga morila, pa su tu mrtve sahranjivali, te otuda i tako ime tim grobljima. Kad je pak kuga morila – to niko ne umije kazati."³⁹

Pojedini zapisivači su zabilježili usmena kazivanja u kojima se navodi da su umrle od kuge sahranjivali ondje gdje bi ih smrt zatekla, odnosno na mjestima gdje je stradale "najbliže bilo ukopati", pa se stoga "greblja nalaze svuda po selima".⁴⁰

Ali, i u tom pogledu postojala su odstupanja koja su zapisivači, upravo stoga što su se kosila sa ustaljenom i općeprihvaćenom praksom, smatrali potrebnim da zapišu. Tako u zapisu koji je

³⁷ Zanimljivo je da su se umrli od kuge u tradiciji muslimanskog stanovništva BiH smatrali šehidima. U šehide su ubrajani svi oni za koje se smatralo da su na pravdi izgubili život (u odbrani časti, imetka, domovine, istine, vjere). Tako su u šehide ubrajane i žene koje su umrle pri porodu, oni koji su poginuli od udara groma itd.

³⁸ Izvor: FAZM, inv. br. 13566. Zapisao u Livnu Ilija Žutić, oružničke postaje zapovjednik.

³⁹ Izvor: FAZM, inv. br. 13549. Zapisao Miloš Krstić, učitelj nar. škole.

⁴⁰ Izvor: FAZM, br. zapisa 13581. Zapisao u Ljubinju H. Šaćir ef. Mahmudčehajić, šerijatski sudac.

dostavljen iz Mostara učitelj Marko Selnik navodi da muslimani "nijesu lučili od kuge mrtvace sa (običnom) naravnom smrću ukapati u groblja".⁴¹

U najvećem broju zapisa u upitnicama posljednja epidemija kuge se smješta u vremenski okvir "prije sto godina", što bi odgovaralo kraju 18. ili eventualno ranom početku 19. stoljeća. Međutim, ta vremenska odrednica može se smatrati i općim mjestom u predajama. Stoga "stotinu godina" ne mora značiti stvarno razdoblje od jednog stoljeća, već je to najčešće metafora koja podrazumijeva daleku prošlost. Tek u nekolicini predaja nešto preciznije je određeno vrijeme posljednje epidemije.⁴² Samo rijetki zapisivači su navodili tačnu godinu posljednje epidemije u njihovom kraju i eventualno ime onih koji su preživjeli. Zapisivač Mehmed Ali-beg Kapetanović iz Vitine kod Ljubuškog zabilježio je da je "posljednja kuga kod nas bila 1793. te i sad ljudi žive koji to pamte kao Frano Bebek i drugi".⁴³

U nekim primjerima moguće je pretpostaviti da je do okvirne godine posljednje epidemije kuge došao sam zapisivač imajući pri tome u vidu usmena kazivanja zabilježena u toku terenskog rada.⁴⁴

U analiziranim zapisima najmanje je podataka koji ukazuju na narodnu predstavu o načinu širenja zaraze. Među rijetke predaje koje tematiziraju upravo način na koji je dolazilo do zaraze spada zapis koji potiče iz Skender-Vakufa. U njemu je očigledno došlo do kontaminacije s jedne strane poimanja kuge kao bolesti, a sa druge kao demona bolesti. Naime, mjesni učitelj Jovan Trešnjić je zabilježio sljedeće kazivanje:

Ovim načinom kazuju da bi trovala: Kad namisli de će moriti, uđe u kuću i popljuje po svim sudo-

⁴¹ Izvor: FAZM, inv. br. 13573. Građu za upitnicu Selnik je prikupio u Gradnicima i Donjem Brotnju, selima na području Čitluka.

⁴² "Uopće se priča da je kuga došla iz Sarajeva u Mostar pa onda po selima prije 84 godine i trajala je 3 godine, pričaju oni koji su od nje prebolili (ostali)." Izvor: FAZM, inv. br. 13573. Zapisao Mato Selnik, učitelj. S obzirom na to da je građa za upitnicu sabirana 1897, može se zaključiti da je vrijeme posljednje epidemije bilo od 1813. do 1816. godine. U isti vremenski okvir, prije 84 godine (1813), smješta se i "najzadnji put kad je bila kuga" u Ljubinju. Izvor: FAZM, inv. br. 13581. Zapisao H. Šaćir ef. Mahmudčehajić, šerijatski sudac.

⁴³ Izvor: FAZM, inv. br. 13584.

⁴⁴ To je vidljivo npr. iz zapisa iz Gradačca, u kojem se navodi da je "kuga bila u tom kraju po pričanju oko 1804–1808" te da se o njoj vrlo malo zna. Izvor: FAZM, inv. br. 13551. Zapisivač nepoznat.

vima i hrani i kada bi tim suđem okusio jelo ili od onog jela koje je popljuvano, onaj bi morao otrovati se i umrijeti.⁴⁵

U Rakitnom, u okolini Posušja, zapisivač Grgur Stanić, također jedan od brojnih učitelja koji se aktivno uključio u bilježenje građe u toku terenskog rada u svojoj lokalnoj sredini, zabilježio je da u tom mjestu “pričaju, da je valjda nastala (kuga, op. A. S.) od množine mrtvih tjelesa, u boju poginulih”, dok se sama epidemija kuge o kojoj se u ovoj predaji govori vezivala za početak 19. stoljeća, odnosno, kako to napominje zapisivač, “valjda za Napoleonovih vojni”.⁴⁶

Kad je riječ o načinu širenja ove zarazne bolesti, posebno su zanimljive dvije usmene predaje koje su zabilježene u promatranim upitnicama. Jedna potiče iz Vrnograča kod Cazina, a druga iz Kozarca kod Prijedora. U predaji iz Vrnograča se kazuje sljedeće:

Kažu da je u tom mjestu prije stotinu godina kuga harala. Pripovijeda se da je Muratbaša došao bio u službu kod udovice; isti je ograđivao zemlju što je njezina bila, ali su te ograde Vrnogračani bili isjekli. Najamnik udovicin Muratbaša razljuti se na ta nedjela, te je gledao, kako bi im se osvetio. U to doba kuga je harala u Banjaluci. Muratbaša ode u Banjaluku, te tamo skupi mnogo krpa i haljina, što je kužno, te donese u Vrnograč i pred svaku kuću ostavi po komad, te tako najprije sam plati glavom, a onda i dalje počne zaraza, na šta je svijet bježao da se spasi. Koji se u bijegu spasio, taj se i nazad vratio, kad je ta zaraza prestala. Na taj se način osveti Muratbaša Vrnogračanima.⁴⁷

Ova sižejno razvijena predaja tematski je bliska zapisu koji je o kugi za vrijeme Trojanskog rata ostavio Homer u svojoj Ilijadi. Ovaj epičar kazuje kako je kugu među grčku vojsku poslao Apolon, jedan od nastarijih grčkih bogova. On je, gnjevan zbog Agamemnonove oholosti, poslao otrovne, smrtonosne strelice i tako kaznio Grke.⁴⁸

Ista paralela se može povući i sa znatno bližim vremenom, odnosno srednjim vijekom i mongolskim osvajanjima u Evropi. Tako su 1346. Mongoli pokušali zauzeti Kaffu na poluotoku Krimu, ali se

⁴⁵ Izvor: FAZM, inv. br. 13565. Zapisao u Skender-Vakufu Jovan Trešnjic, učitelj.

⁴⁶ Izvor: FAZM, inv. br. 13586. Zapisao u Rakitnu Grgur Stanić, narodni učitelj.

⁴⁷ Izvor: FAZM, inv. br. 13597. Zapisao u Vrnograču kod Cazina Branković, učitelj.

⁴⁸ Ravančić 2006, 5.

među njima pojavila kuga i morali su odustati od svog nauma. “No, prije povlačenja katapultima su ubacivali mrtva tijela zaraženih u zatvoreni grad.” Nakon toga su “genoveški brodovi krenuli s preživjelim i njihovom robom put Evrope. Nisu ni znali da osim trgovačke robe i svojih života nose i sasvim neželjeni teret – Crnu smrt.”⁴⁹

Predaja o širenju zaraze kao činu osvete koja je zabilježena u Vrnograču 1879. godine potvrđuje da isti ili slični motivi u usmenim predajama traju veoma dugo i da se susreću u tradicijama brojnih, često i vremenski i prostorno vrlo udaljenih naroda.

Ne samo zbog detalja koji se tiču načina širenja zaraze već i zbog odnosa prema ovoj bolesti zanimljiv je i zapis iz Kozarca kod Prijedora koji je Muzeju dostavio Maho Alić, učitelj. U zapisu se precizno navodi da je “kuga harala prije 93 godine (1804)”.⁵⁰ Tu informaciju zapisivač je dobio od starijih kazivača koji su je već tada baštinili kao usmenu predaju. Upravo njegova kazivačica Hasanbegovica Kapetanovića je “čuła od starih ljudi gdje su pripovijedali ovako: Najprije se pokazala u Travniku na pašinoj robinji, te su robinju ukopali i tu bolest sakrili, ali kad je došao red na pašinicu i ova kad je umrla, onda je već buknila kao požar po Travniku, Jajcu, Banjaluci i ovdje u Kozarcu je umiralo za noć po trideset kuća (porodica, nap. A. S.). Kapetanovi su momci iskupljali i donosili mrtvace te kopali ponajviše u mutničke mezarluke.”⁵¹

Ovaj zapis, pored niza zanimljivih pojedinosti o širenju, obimu i posljedicama epidemije kuge u Bosni na samom početku 19. stoljeća, a koje su zasnovane na stvarnim događajima, može se promatrati i u kontekstu savremenih dešavanja povezanih sa pandemijom COVID-19 u BiH kojoj svjedočimo od početka 2020. godine.⁵²

U pojedinim slučajevima u usmenoj tradiciji ostalo je upamćeno ime osobe za koju se tvrdilo da je “donijela kugu”. Tako se širenje kuge u

⁴⁹ Ibid., 18-19.

⁵⁰ Izvor: FAZM, inv. br. 13568. Zapisao Maho Alić, učitelj, Kozarac kod Prijedora.

⁵¹ Ibid.

⁵² Tako je ljekar iz Hitne medicinske pomoći u Sarajevu objavio na svom Facebook profilu kako se on i njegove kolege susreću sa situacijama da pri pozivu na intervenciju pacijenti obmanjuju medicinsko osoblje tako što niječu bilo kakve simptome bolesti. Međutim, nakon dolaska na adresu, zatiču sve članove porodice koji već imaju sve simptome zaraze.

dva vlasenička sela vezivalo za “nekog Vidaka kiridžiju”, koji je kugu donio “prolazeći kroz ova mjesta iz Sarajeva”,⁵³ što može biti vrlo vjerovatno ako se ima na umu činjenica da su putovanja i uopće pojačana komunikacija pogodovali širenju epidemija.

Ratovi su također bili izvor zaraze. Svjedoči to zapis iz Vitine kod Ljubuškog. U njemu se navodi da se kuga “uvukla za vrijeme vojne na Biograd u Srbiji 1793. godine”, a u Bosnu su je donijeli vojnici po povratku kućama. “Trajaše tri pune godine, mnogo i mnogo žrtava je proždrla.”⁵⁴

Jedno od potpitanja u upitnici upućivalo je zapisivače na to da se posebno raspitaju o tome odakle se kuga “uvukla”, odnosno gdje se najprije pojavila. Podaci koje su zapisivači zabilježili vezano za takva usmena pamćenja zanimljivi su i raznoliki. U nekima se prenosilo da je kuga došla “od Sarajeva”, ili “sa mostarske strane”. U pojedinim predajama ostajalo je sačuvano sjećanje na učestalost i hronologiju kužnih epidemija u BiH. Tako se u predaji iz Županjca, odnosno Duvna (današnjeg Tomislavgrada), navodi: “Otkad je Turčin Bosnu i Hercegovinu osvojio, kuga je vazda morila između 20–30 godina, gdje su turci⁵⁵ bili u množini, tamo je najveće morila.”⁵⁶ Poznato je da je muslimansko stanovništvo u osmanskom periodu u najvećem procentu bilo naseljeno u većim ili manjim naseljima gradskog tipa, ali i selima zbijenog tipa. S obzirom na nužno gušću naseljenost, način i uvjete života, logično je pretpostaviti da je i mogućnost širenja zaraze među gradskim stanovništvom bila znatno veća i prisutnija nego u ruralnim zajednicama, pogotovo u selima raštrkanog tipa. Kako pokazuju historijski podaci, kuga je morila i ranije, ali je sjećanje na takve događaje u tradiciji već bilo izbljedilo.

U usmenim kazivanjima o kugi kao bolesti u prvom planu je narodna medicina. U liječenju od kuge ili pak u njenom preveniranju prisutna su bila dva postupka koja se općenito primjenjuju u narodnoj medicini: racionalni i iracionalni. Kad je u pitanju racionalni pristup, onda se pri liječe-

nju koristilo “različito ljekovito bilje te sredstva životinjskog, ljudskog ili mineralnog porijekla”. Liječenje iracionalnim postupcima zasnivalo se na magijskim radnjama, pri čemu se “koriste brojne komponente religijskog obrasca.”⁵⁷

Upravo u zapisima iz 1897. godine ostali su zabilježeni neki od narodnih lijekova kojima se nastojala izliječiti ova pošast. Kao općeraširen lijek preporučivalo se konzumiranje bijelog luka (*Allium sativum* L.), koji je i inače vrlo prisutan ne samo u narodnoj medicini već i u sklopu tradicijskih vjerovanja u kojima mu se redovno pripisuju apotropejska svojstva.⁵⁸ Ona su proisticala iz njegovog jakog mirisa i ukusa, što, prema narodnim vjerovanjima, nečastive sile ne podnose, pa tako ni demoni bolesti.⁵⁹ Uz bijeli luk, kao općerašireni lijek od kuge, rjeđe se u promatranim zapisima navode i neki drugi, što potvrđuje uporno traganje stanovništva BiH za djelotvornim lijekom protiv različitih bolesti, pa i kuge. Tako se u nekim krajevima Hercegovine

...narod liječio od kuge travom gavezom⁶⁰ ili kako joj još reknu cijavicom. Ona je slična travi volijem jeziku, list joj je crvenkast. Za vrijeme kuge, prije 100 godina, kad je kuga harala po Hercegovini, ona je trava bila vrlo skupa, plaćalo se je za tri lista po talijer, pošto je rijetka, t. j. ne nalazi se svugdje. Može se naći te trave u Modriću više Tasovčića, kot. Stolac. Kad bi se pokazao napetak (rana) od kuge, onda bi se uzeo list trave gaveza, podmazao bi se list medom i prilijepio na ranu. Rana (kuga) bi se ako je jåko (odmah) nastala, povratila, ili pako ako je rana već ufatila maha, onda bi se provalila, pa bi bolesnik ustao zdrav čitav.⁶¹

U upitnici koju je dostavio Mato Selnik, koji je građu prikupljao u okolini Mostara, zabilježen je također biljni lijek od kuge. Naime, u Tepčićima, selu u okolini Čitluka, “bristovu i hrastovu koru istukli bi u havanu pa bi pili i ispirali rane na tijelu”, dok se od hrane preporučivalo konzumiranje

⁵³ Izvor: FAZM, inv. br. 13561. Zapisao Đorđo Bobarević, učiteljski pripravnik, u Vlasenici.

⁵⁴ Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao Mehmed Ali-beg Kapetanović, Vitina, Ljubuški.

⁵⁵ I u originalu malo slovo. Misli se na bosanskohercegovačke muslimane. Nap. A. S.

⁵⁶ Izvor: FAZM, inv. br. 13571. Zapisao fra Anđeo Nuić, nar. župnik u Županjcu.

⁵⁷ Randić 2003, 68.

⁵⁸ U Varcar-Vakufu je zapisano da se vjeruje da je najbolji lijek protiv kuge “kako kažu – bijeli luk i rum”. Izvor: FAZM, inv. br. 13569. Zapisali: upravitelj škole (ime nečitko) i pomoćni učitelj P. Gaković. Da se isti lijek preporučivao i u drugim dijelovima BiH svjedoči zapis iz Vareša. Izvor: FAZM, inv. br. 13570. Zapisao J. Čurić, učitelj.

⁵⁹ Tolstoj i Radenković 2001, 21.

⁶⁰ Gavez, *Symphytum officinale* L., višegodišnja biljka s ljubičastim ili ružičastim cvjetovima. Gelenčir 1989, 198.

⁶¹ Izvor: FAZM, inv. br. 13585. Zapisao Sadik-ef. Ugljen, šerijatski sudija u Ljubuškom.

masla i kruha, a od pića vino.⁶² Upravo je vino “u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalom svijetu, od najstarijih vremena” bilo preporučeno kao lijek od kuge. Taj lijek je bio općeprihvaćen među bosanskohercegovačkim stanovništvom, bez obzira na religijsku pripadnost.⁶³ S obzirom na to da se u ovom slučaju vino smatralo lijekom, prema narodnom shvatanju, koje je i danas prisutno među muslimanskim stanovništvom BiH, ono je bilo u takvim okolnostima izuzeto iz odrednice *harama* – stroge vjerske zabrane.

U nekim dijelovima BiH, poput čitlučkog kraja, vjerovalo se da se od kuge može izliječiti tako što se “privije komad mesa od jarca devetaka, ili ako se uzme tikva misirača, pa ju ugrišanu privije na bono mjesto i drži nedjelju dana”.⁶⁴

U istom kraju drugi, pak, zapisivač zabilježio je da narod

stari novac osobito ne daje iz ruke, jer drži, da je takav novac prijeki lijek, ako se podigne kakav napetak. U tom slučaju samo treba staru paru ugrižati i na napetak priviti, pa će se odmah vratiti. Kod nalaza kakova groba, narod samo gleda na novac, a sve ostalo: kao kamenje, zare i dzjelice, razbije i baci.⁶⁵

Novac je općenito najčešći grobni prilog i ovaj je običaj kroz historiju zabilježen kod brojnih naroda diljem svijeta, od prahistorije pa do savremenosti. Njegova uloga je različito tumačena kako u historijskoj i arheološkoj literaturi, tako i u etnološkim radovima, u kojima je značenje novca obično promatrano s aspekta korisnosti za pokojnika, ali i zaštite živih od eventualnog uznemiravajućeg djelovanja mrtvih.⁶⁶ U primjeru predaja o kugi očigledno je da se novcu pronađenom uz pokojnika pridavalo magijsko značenje, što nije usamljen slučaj dovođenja mrtvih u kontekst zdravlja živih. Primjeri u kojima su mrtvi, posebno nadgrobni spomenici, imali na različite načine važnu ulogu u narodnoj me-

⁶² Izvor: FAZM, inv. br. 13573. Zapisao Mato Selnik, učitelj.

⁶³ Orlić 1961, 100.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Izvor: FAZM, inv. br. 13575. Zapisao Martinčević (ime nečitko).

⁶⁶ B. Đaković ističe da se novac polagao u grob sa pokojnikom “kao sredstvo kojom ukućani (selo) isplaćuje umrlog, što prije upućuje na strah od njega li izražavanje zahvalnosti; kao sredstvo kojim će umrli platiti boravak u zagrobnom životu ili započeti drugi život, kao sredstvo za zadovoljenje potreba umrlog na *onom svijetu*.” Đaković 1989, 144.

dicini, a time i u zdravlju živih, nisu rijetki.⁶⁷ Magijski načini liječenja na našim prostorima bili su općenito vrlo prisutni sve do savremenosti, što je u direktnoj vezi sa vjerovanjem da je i sama bolest magijskog porijekla.

U traganju za zaštitom od kuge vrlo važno mjesto je imalo stvaranje magičnog kruga kojim se onemogućavalo da bolest prodre unutar kruga. Sam magični krug obično je nazivan *oboravanje*, a podrazumijevao je da u spomenutoj magijskoj radnji moraju učestvovati osobe i domaće životinje tačno utvrđenih osobina. Upravo te osobine su ih činile posebnim i drugačijim. Vidljivo je to iz više primjera, poput onog koji je zapisan u okolini Bosanske Gradiške. Tu su se “liječili slijedećim načinom”:

U selu su se našle dvije sestre bliznice, te dva brata vola i to crna bez ikakva biljega. Za noć jednu morao se načiniti posve nov plug, te su sestre sasvijem gole na ona dva vola noću oko cijeloga sela jednu brazdu plugom zaorale, time su se od kuge omedili.⁶⁸

Varijantu istog motiva sadrži i predaja koja je zapisana u okolini Banje Luke u kojoj je težište na imenu djevojaka koje su učestvovala u ritualnoj radnji. Upravo njihovo ime – Stana – po principu imitativne magije trebalo je da utiče na povoljan ishod poduzete radnje:

U Šešićkoj mahali za vrijeme kuge nije niko umro, po pričanju zato, što su je dvije gole cure sa jednim imenom “Stanom”, sa dva crna vola od jedne krave i plugom koji na lijevu stranu brazdu baca oborali, pa kažu da ih kuga nije morila...⁶⁹

Paralelno s oboravanjem, i zavjetovanje je bilo jedan od magijskih načina zaštite od kuge. Ono je obično predstavljalo kolektivni, seoski zavjet kojim se zabranjivao svaki rad, posebno oko zemlje, u dan koji je uziman kao zavjetni. Primjeri iz literature pokazuju da je to često bio četvrtak, kako je to navedeno i u predaji zabilježenoj u Brezovom Polju 1897. godine.⁷⁰ Kad je riječ o četvrtku, čiji naziv je izveden od broja četiri (bilo da je riječ o označavanju dana koji je četvrti

⁶⁷ O tome više u Ćurić 1933, 141-145; Softić 2016, 248-262.

⁶⁸ Izvor: FAZM, inv. br. 13592. Zapisano u Lamincima, Bosanska Gradiška. Bez imena zapisivača.

⁶⁹ Izvor: FAZM, inv. br. 13596. Zapisao Rade Milošević, paroh, u selu Piskavica, kotar i okrug Banja Luka.

⁷⁰ Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao učitelj Murat Muradbegović.

poslije nedjelje ili pak da je to četvrti dan u sedmici u odnosu na ponedjeljak kao prvi), u nekim tradicijama on se smatra sretnim i preporučenim za obavljanje različitih poslova, dok je u drugima nosio negativan predznak.⁷¹ U zapisu iz Brezovog Polja težište je na zavjetu kao dobrovoljnoj obavezi koju u različitim kriznim situacijama, kao što su bolest ili vremenske nepogode, preuzimaju ili pojedinac ili cijela zajednica u znak zahvalnosti Bogu što je nevolja uspješno prebrođena.⁷² Vezivanje zavjetovanja za četvrtak možda se može tražiti i u činjenici da se on na našim prostorima općenito smatrao sretnim danom, pa shodno tome biranje takvog dana, koji se preporučivao kao povoljan za svaki posao, trebalo je da umilostivi višu silu i pokaže veličinu žrtve koju je dotična zajednica bila voljna da prihvati time što se odricala obavljanja bilo kakvog posla oko zemlje uprkos općem shvatanju četvrtka kao sretnog dana za početak svakog posla.

Više je motiva o kugi koji se u ovim predajama ponavljaju iz zapisa u zapis. Samo u rijetkim slučajevima susreću se potpuno novi motivi, poput zapisa iz okoline Bosanske Gradiške. U ovom zapisu riječ je o preporučenom načinu prevencije zaraze, odnosno magijskoj radnji u kojoj centralno mjesto imaju vrata koja se u tradicijskoj kulturi, između ostalog, smatraju zaštitom od spoljašnjeg svijeta,⁷³ pa i od bolesti:

...ispod kućnog praga iskopali (bi) rupu, koja je služila kao ulazak u kuću, a kućna se vrata tvrdo zatvorila, da se kuga kroz njih ne uvuče u kuću.⁷⁴

I u ovim zapisima, nastalim prije više od stotinu i dvadeset godina, a koji baštine usmena pamćenja vezana za epidemije kuge i iz mnogo dublje starine, susreću se vjerovanja o sprezi životinja i bolesti, odnosno vjerovanja prema kojima pojedine životinje ne samo da mogu predskazati nadolazeću bolest⁷⁵ već mogu i zaštititi njihove

vlasnike od ove pošasti.⁷⁶ Uz vjerovanje da kuga neće u kuću koja ima psa, što je, kako pokazuju analizirani zapisi, bilo općerašireno vjerovanje među bosanskohercegovačkim stanovništvom,⁷⁷ zabilježena su i oprečna vjerovanja, prema kojima se kuga smatra neuništivom i u kojima je težište sa poimanja kuge kao zarazne bolesti pomjereno na poimanje kuge kao mitskog bića:

Ako bi je počerali psi, ona bi se popela na plot i tu se lilaj (ljuljaj) dok psi odu, pa onda siđi i u kuću uđi.⁷⁸

U usmenim predajama o kugi sačuvana su sjećanja na stvarne događaje i ličnosti, kao što to potvrđuje predaja zabilježena u selu Bastahi u okolini Kotor-Varoši: "U ovom mjestu živio je Andrija Milovanović, te bi on kad bi neko umro kužan, dokužio mrtvog pa s njim u jamu; imade od tada preko 100 godina."⁷⁹

Analizirajući dubrovačke vijesti o epidemijama kuge u Bosni i Hercegovini u 17. stoljeću, Đuro Orlić ističe da se u pismima iz Novog spominju i "prikuznici", koje autor poistovjećuje sa sanitarnim činovnicima. Pretpostavlja da je njihov zadatak bio da pregledaju osobu koja je preminula usljed zaraze te da odrede odgovarajuće sanitarne mjere.⁸⁰ Predaja iz Kotor-Varoši svakako otvara takvu mogućnost, ali je ne potvrđuje u potpunosti. Ona primarno sugerira da je Andrija Milovanović u svojoj lokalnoj zajednici bio zadužen (ili se na neki drugi način prihvatio te obaveze) da se pobrine za tijela osoba preminulih usljed zaraze, možda jer je i sam bio prebolio kugu. Na takvu pretpostavku upućuje prilog koji je 1890. godine u Glasniku Zemaljskog muzeja objavio Ivan Zovko. U njemu se jasno navodi da su se *prikuznicima* nazivale upravo osobe koje su preboljele kugu. U zajednici su bile posebno cije-

psi, što se protumači kao predznak kuge." Bašeskija 1997, 138, 168.

⁷¹ U vremenu kad pandemija covid-19 ne pokazuje znake slabljenja, mediji su prenijeli informaciju kako je liječnica u Poljskoj javno iznijela tvrdnju da ljudi koji imaju mačke u kući ne obolijevaju od korone. Izvor: www.mreza-mira.net i radiosarajevo.ba: Doktorica iznijela bizarnu informaciju: Ko ima mačku, ne može imati koronu. Pristupljeno 10. 9. 2020.

⁷² O tome svjedoče zapisi iz Skender-Vakufa (inv. br. 13565) i iz Počitelja (inv. br. 13585).

⁷³ Izvor: FAZM, inv. br. 13565. Zapisao Jovan Trešnjić, učitelj, Skender-Vakuf.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Orlić 1961, 98.

njene jer su imale vrlo važnu ulogu u sprečavanju zaraze. Prema narodnom vjerovanju, kako navodi Zovko, “kad bi se prikužnici pojavili, kuga bi u roku od 24 sata morala napustiti mjesto ili porodicu” gdje se pojavila. Pored toga što su brinuli o ukupu zaraženih preminulih osoba, oni su se bavili i “raskuživanjem” što je podrazumijevalo doticanje svake stvari u kući. Na taj način, kroz prenosnu magiju, kuga se tjerala iz kuće.⁸¹

O razmjerama i posljedicama koje su epidemije kuge ostavljale također su sačuvana sjećanja u usmenim predajama. U okolini Skender-Vakufa je pripovijedano “da je kuga tako morila da već nije imao ko koga kopati kad je umro, jer se je od straha bilo razbježalo što je bilo zdravije. Najviše u pećine.”⁸² Na području Mostarskog blata zabilježeno je da “narod tvrdi, da je kuga došla iz Mostara, odakle da se narod tako razbježao, da nije imao tko otkinuti lubenicu, koja je na inače prometnom mjestu sama nikla i sazrela.”⁸³

U epidemijama su izumirale ne samo cijele porodice već i rodovi. Stoga su po njihovim rodovskim prezimenima nazivana groblja u koja su sahranjivani.⁸⁴

U usmenim predajama se prenosilo da je “iza kuge bila gladna godina. Prva brazda je ubrazdita iza Đurđev-dana na mramorju, đe je bilo malo čistine pošto je omeo vjetar snijeg.”⁸⁵

Pored masovnih umiranja i gladi, epidemije su prouzročile i migracije stanovništva, bilo unutrašnje,⁸⁶ koje su obuhvatale domicilno bosanskohercegovačko stanovništvo, bilo migracije prema bosanskohercegovačkom prostoru. Naime, nakon demografske pustoši koju je kuga ostavljala u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine (usljed velike smrtnosti, ali i zbog pomjeranja u predjele koji nisu bili zahvaćeni epidemijom), prazne prostore su naseljavali stanovnici iz nama susjednih krajeva, prvenstveno iz krških dalmatinskih predjela. Tako su se na područje Tomislavgrada (tadašnjeg Županjca) najviše “iza

⁸¹ Zovko 1890, 318.

⁸² Ibid.

⁸³ Izvor: FAZM, in. Br. 13575. Zapisao (?) Martinčević, Mostarsko blato.

⁸⁴ Tako je u selu Bokani, u okolini Skender-Vakufa zapisivač registrirao groblje Muminića, koji su “pomrli od kuge”. Izvor: FAZM, inv. br. 13565. Zapisao Jovan Trešnjic, učitelj.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Isti zapisivač je zabilježio da su sa područja Skender-Vakufa “Vujinovići iza kuge odselili u Šišavu” u okolini Travnika.

kuge ovamo naseljavali iz Dalmacije.”⁸⁷ Unutrašnje migracije uzrokovane kugom, prema građi koju nude ove predaje, nisu bile pojedinačne, već obično grupne i obuhvatale su sve preživjele žitelje određenog mjesta.⁸⁸ Sa migriranjem usljed epidemije kuge ponekad su se zasnivala i potpuno nova naselja seoskog tipa koja su najvjerovatnije počivala na rodovskoj strukturi.⁸⁹

Usmene predaje u *Pitanjima za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* o kugi kao bolesti javljaju se u rasponu od eliptičnih pa do sižejno nešto razvijenih, ali ipak kratkih kazivanja – hronikata. Na to je posigurno uticala činjenica da su sjećanja na epidemije kuge već bila fragmentarna u vrijeme kad se prikupljala građa na kraju 19. stoljeća. U njima su se pamtile pojedinosti koje su bile najupečatljivije – razmjere epidemije, posljedice kako na ličnom tako i društvenom planu, pokušaji liječenja. Ono što je presudno uticalo na memoriju bila su kužna groblja kao stalni podsjetnik na vremena u kojim su kužne epidemije za sobom ostavljale ogroman broj preminulih, a onima koji bi preživjeli glad, beznađe, raseljavanje.

Kuga – demon bolesti

Za razliku od predaja o kugi kao bolesti, koje su rijetko sižejno razvijene, predaje o kugi – demonu bolesti obično se javljaju kao vrlo razvijeni fabulati, sa nizom detalja koji spadaju u skupinu mitskih.

I predaje iz ove skupine tematiziraju pojavu, način širenja i pokušaje zaštite od kuge. Ali, u odnosu na sižee predaja o kugi-bolesti, predaje koje u središtu imaju kugu-mitsko biće, odnosno

⁸⁷ Izvor: FAZM, inv. br. 13571. Zapisao u Županjcu fra. Andeo Nuić, nar. župnik.

⁸⁸ Učiteljski pripravnik u Vlasenici Đorđo Bobarević je zapisao da je “na sjevero-zapadu od Vlasenice i sad razvalina starih kuća. Tu bijaše oko 30 kuća, te se brojalo kao neko selo. To se mjesto i danas zove ‘Kula’. Isto tako bijaše i na sjeverno-istočnoj strani Vlasenice. To se mjesto zvaše Milkovići, a i danas se zove istim imenom. Na jedan put udari kuga, te se svijet iz obadva sela iseli u današnju Vlasenicu.” Izvor: FAZM, inv. br. 13561.

⁸⁹ “Veli se kako je neki Duka iz Hercegovine doselio u selo Brainci. Ovdje se izrodi cijela familija, i kroz malo vremena udari kuga (guta) te nešto kuga pomori a nešto doseli u današnje selo Popoviće. Taj Duka bio je pop i po tome se i selo prozove Popovići.” Izvor: FAZM, inv. br. 13561. Zapisao Đorđo Bobarević, učiteljski pripravnik u Vlasenici.

demona bolesti, znatno su razrađene, sižejno i motivski bogatije. One se u cijelosti mogu promatrati kao mitološke, odnosno mogle bi se čak smatrati i zasebnom podgrupom mitskih predaja o kugi, za razliku od predaja o kugi-bolesti koje se mogu uvrstiti u skupinu historijskih jer u sebi čuvaju sjećanja, uz stvarne ličnosti, i na epidemije kuge kao opće objektivne doživljaje.⁹⁰

U predajama o kugi-demonu bolesti u potpunosti preovladavaju fantastični elementi. U njima je ovo mitsko biće najčešće predstavljeno u liku žene, obično djevojke, ali sa naglašenim totemističkim odlikama, što je motiv koji se vezuje i uz neka druga mitska bića koja se susreću u usmenim predajama sa naših prostora.⁹¹ Samo u jednom zabilježenom primjeru iz upitnica kuga je predstavljena kao stara žena ("baba").⁹² U najvećem broju raspoloživih zapisa ona je u liku djevojke, što se možda može dovesti u kontekst glavne djevojačke odlike – zavodljivosti koja je u slučaju ovog mitskog bića zastrašujuća i pogubna, kako to pokazuje i sljedeći primjer:

Kuga je izgledala kao djevojka. Ona je hodala pješice i na kolima, sve bi se čulo kuda bi prolazila, na njoj su bili veliki đerdani i novci te bi zvečalo. Svak bi od nje strahovao.⁹³

Sa fantastičnom predstavom o ovom mitskom biću povezana je i predava o mjestu obitavanja kuge – demonu bolesti, koji se u pravilu vezuje za daleki, nepoznati svijet, kako je navedeno u zapisu iz okoline Mostara, a pojava kuge vremenski se ograničava jednim od brojeva koji se u tradiciji smatraju magičnim:

Narod kaže da je domovina kuge Indija, pa da se svake 33 godine povraća da obiđe sva mjesta.⁹⁴

⁹⁰ Marks 1996, 22.

⁹¹ "Narod priča o kugi: Prije stotinu i dvjesta godin hodala je kuga po svijetu u obliku ženskom, a kozje noge, ali su zamotane bile u licu. Kažu da su u toj slici išle od mjesta u mjesto, te morale svijet." Izvor: FAZM, inv. br. 13597. Zapisao Branković (bez ličnog imena), u Vrnograču kod Cazina. Kao djevojke neobične ljepote ali sa kozijim nogama, u usmenim predajama su predstavljene i vile, omiljena mitska bića svih slavenskih naroda.

⁹² "Svijet kazuje da jim se kuga ukazivala u slici čovjeka i koze. Po njihovom bajanju, gornji kraj kuge izgleda kano stara baba, a doljnji kano koza." Izvor: FAZM, inv. br. 13557. Zapisao fra Ćiril Katavić, župnik, Radanice, Maglaj.

⁹³ Izvor: FAZM, inv. br. 13571. Zapisao fra Anđeo Nuić, nar. župnik, Županjac (Duvno – Tomislavgrad).

⁹⁴ Izvor: FAZM, inv. br. 13575. Zapisao Martinčević (nedostaje lično ime zapisivača), Mostarsko blato. U jednoj pre-

U nekim primjerima, pak, navodi se da je "istoj stan negdje na istoku, daleko, daleko od ovdalen, u nekakvoj strašno utvrđenoj kući stajući", pri čemu se zamišlja u liku crne Arapkinje "sa zubima kao u vepra... i povećim",⁹⁵ pa sve do primjera u kojem se njeno stanište vezuje za podzemni, htonski svijet, iz kojeg povremeno izlazi kako bi "morila svijet".⁹⁶

U svim analiziranim primjerima predaja iz ove skupine, kuga – demon bolesti je u svojevrsnoj interakciji sa čovjekom, pri čemu se naglašava da je čovjek u odnosu na ovog demonu u podređenom položaju, te da je prisiljen da mu služi. Upravo na taj način uspijeva da svoje pogubno djelovanje širi u prostoru. Pristanak da se služi kugi – demonu bolesti zasniva se na vjerovanju da će na taj način biti spašen, odnosno pošteđen smrti i onaj koji je prihvatio da služi kugi i njegova porodica.⁹⁷ Više je predaja koje variraju motiv pristanaka da se kuga nosi iz mjesta u mjesto, što je u stvari metafora za širenje ove zarazne bolesti.⁹⁸

Dok je u predajama o kugi – bolesti način širenja zaraze zasnovan na realnim mogućnostima, u predajama koje kazuju o kugi – demonu bolesti te predstave su u potpunosti u domenu fantastičnog. Tako se u jednom od promatranih zapisa navodi kako joj je "u jednoj ruci metla, a u drugoj luč, pa mahne li metlom, pomriječće sve, a ako li mahne lučju, tad će se gdjejkoji i izliječiti".⁹⁹ Iz konteksta je razumljivo da je ovo kazivanje zasnovano na narodnim vjerovanjima prema kojima metla posjeduje demonska svojstva (nasuprot primjerima u kojima su sadržana vjerovanja

daji koja je zapisana u tešanjskom kraju osamdesetih godina prošlog stoljeća navodi se da su "pričali stari ljudi da je (kuga) došla iz Kine." Kajmaković 1987, 255.

⁹⁵ Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao Mehmed Ali-beg Kapetanović, Ljubuški (Proboj, Vitina).

⁹⁶ Izvor: FAZM, inv. br. 13597. Zapisao Branković (nedostaje lično ime kazivača), Vrnograč, Cazin.

⁹⁷ "Kuga kad hoće da ide iz sela u selo, naprti se kome silomice na leđa, pa pošto ga ona upita: 'Jesam li ti teška?' ako nosioc odgovori: 'Jesi', onda će biti još teža, a odgovori li pako: '-Nijesi', onda postaje laglja. Narod drži, da iz nosiočeve kuće neće niko umrijeti." Izvor: FAZM, inv. br. 13575. Zapisao Martinčević (nedostaje lično ime zapisivača), Mostarsko blato.

⁹⁸ U okolini Maglaja fra Ćiril Katavić je zapisao da "svijet kazuje... (da) bi jih silila neka bi ju nosili i s jednog mjesta na drugo, pa se je tobože našlo koji su ju hotjeli nosati a drugi ne. Od onih koji su je nosili nije tobože nikakav poginuo, dočim drugi koji su se tome protivili sve je pomorila." Izvor: FAZM, inv. br. 13557.

⁹⁹ Kao pod nap. 88.

prema kojima se ovom predmetu iz svakodnevnih upotrebe pripisuju apotropijske svojstva).¹⁰⁰ S druge strane, luč je smatran kao moćan apotropiej koji štiti od zlih duhova, pa shodno tome i od demona bolesti.

Među predajama čiji se siže zasniva na otkrivanju spasonosnog lijeka izdvajaju se one koje počinjavaju na savjetu primljenom u snu. Ovaj motiv široko je međunarodno rasprostranjen, i u Thompsonovom indeksu motiva navodi se pod oznakom F 1068.1. Na savjetu primljenom u snu, kojim se otkriva lijek protiv kuge, zasnivaju se dvije usmene predaje iz korpusa onih zabilježenih 1897. Jedna potiče iz Vitine kod Ljubuškog,¹⁰¹ a druga iz Fojnice kod Gacka.¹⁰² U prvij:

Narod pripovijeda ovako: Čeljad nekog težaka, sestra na kraju spavala, kad se vrata otvoriše, a unutra stupi kuga crna kao vrag, a za njom druga bijela kao čage. Crna zadje od čeljadeta do čeljadeta i svakog krene svojim (nečitko) prstom. Mlada zvala crnu kugu šta će i ona joj odgovorila da misli sviju uništiti. Na to je ista mlada cura rekla da znaju svi pa sad da se probude i da pođu ljuto mlijeko piti, odmah bi ozdravili. Čim je njih nestalo, odmah je ona (nečitko) čeljad probudila, dala im mlijeko piti što god mogu više i tu se svi izliječe. Od to doba to je bio lijek pučanstvu na ime kiselo mlijeko. Drugi lijek jeste studena voda da pije koliko more, mokru krpu da meće na kvrgu koja bi iskočila na tijelu.

U predaji iz okoline Gacka navodi se:

Kako narod veli, bilo je sela u koje kuga nije nikad dolazila, kao npr. Brestice u bilečkom kotaru. Tu se u snu javi jednoj đevojci i čovjeku i kaže joj: "Ustani i hajde pod veliku gredu i pod tjem nađi jedno jaje, pa ga uzmi i obnesi oko sela i samo će dvije đevojke – turska i riščanska umrijeti od kuge". Đevojka tako učini: nađe jaje i obnese ga oko sela, te u Bresticama nije umro niko osim dvije đevojke.

Donekle sličan motiv varira i jedna od sižejnijih najrazvijenijih predaja iz ove skupine, a vezuje se za Počitelj. U njoj se do otkrića magične formule kojom se uspješno može savladati ova bolest dolazi sasvim slučajno. U spomenutoj formuli posebno se apostrofira poslanik Sulejman, odnosno biblijski kralj Salomon. Za njega se vjeruje da je imao moć nad zlim duhovima, pa se upravo u

tom kontekstu može promatrati njegovo pozivanje da spriječi širenje zaraze.

Kuga se pokazuje u slici ženskinja. U Počitelju, kad se kuga pojavila prije 100 godina, došle su tri žene, jedna je bila obučena u zelenu rutavu feredžu, koja je morila turke (muslimane), i druga je žena bila obučena u crne haljine, koja je morila Cigane, a treća je bila obučena u bijele haljine, a ona je morila vlahu (kršćane).

Kada su one tri kuge došle u Počitelj, unišle su u nj Rukavom iznad grada. Tuda po putu su pjevale ovu pjesmu:

Snop po snopu,
Grozd na grozdu,
Mâni Sulejman.

Svijet u Počitelju od njih se je krio kao zmija noge, nijesi mogao po čaršiji i sokacima vidjeti žive duše. One su sve marširale po Počitelju i pjevale gornju pjesmu. Jednom su se one prevarile, pa su rekly: "Kad bi ljudi znali ovu našu pjesmu i pjevali ju, nama ne bi bilo ovdje mjesta, moralo bi nas nestati odavlen."

Te su riječi očuli stanovnici sa svojih pendžera (prozora) i započe svak' pjevati:

Snop po snopu,
Grozd na grozdu,
Mâni Sulejman.

I najedanput je nestalo iz Počitelja kuge.¹⁰³

Kuga je kroz povijest bila dugo tragični dio bosanske stvarnosti, s kojom su se ljudi na različite načine, često one zasnovane na iracionalnim metodama, pokušavali izboriti. Bolest nikada nije bila lahko objašnjiva. U traganju za odgovorom na pitanje otkud i zašto bolest, posezalo se, u nemogućnosti da se dođe do valjanog odgovora, za mitskim predodžbama i na tome zasnovanim mogućim načinima njenog suzbijanja. Upravo u tome može biti i jedan od razloga za uobličavanje predaja o kugi – demonu bolesti. U njima su dominirali fantastični motivi, a sama bolest personificirana u mitsko biće koje u pravilu kažnjava, a sporadično i rijetko nagrađuje za učinjenu uslugu. Iako opasna i pogubna, čovjek se, kako to sugeriraju neki od zabilježenih primjera, ipak pokazuje kao nadmoćan u odnosu na ovo mitsko biće što se ogleda u činjenici da je u stanju da odgonetne tajnu njenog djelovanja i tako spasi sebe i svoju zajednicu. Takvi sižeji vjerovatno su na

¹⁰⁰ Tolstoj i Radenković 2001, 354.

¹⁰¹ Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao Mehmed Ali-beg Kapetanović u Vitini (Ljubuški), 1897.

¹⁰² Izvor: FAZM, inv. br. 13589. Zapisao Toma Bratić, 1897.

¹⁰³ Izvor: FAZM, inv. br. 13585. Zapisao Sadik-ef. Ugljen, šerijatski sudija u Ljubuškom.

tragu održavanja nade da se svaka bolest može pobijediti – bilo racionalnim načinima liječenja bilo iracionalnim.

Summary

Records of oral traditions on plague in Bosnia and Herzegovina from the end of the 19th century

The coronavirus pandemic that shook the world in 2020, and still continues with the same intensity in the first months of 2021, sparked an interest in epidemics that occurred throughout history. Epidemics of plague had terrible demographic, economic, political, and social consequences. Because of this, but also because of the frequency and duration of these epidemics and the men's inability to resist them with magical activities and potions recommended by folk doctors and official medicine, there are many details about the plague in written records.

In Bosnia-Herzegovina, written records about epidemics of plague, which sometimes had a local, but very often also regional and transcontinental character, date to the mid 15th Century. These written records, preserved in different sources, date back to starting with 1465 until the 1860s. They offer numerous details about this disease. When it comes to the epidemics of plague in our region, the National Archive at Dubrovnik is especially important, just like the chronicles of our people from the 18th century, when the plague still ravaged Bosnia.

Scholarly interest for epidemics of plague in Bosnia-Herzegovina dates back to the mid 20th century, most often in historical works. Several works that focus on past epidemics of plague in specific locations in BiH have been published more recently.¹⁰⁴ This topic was discussed from the historical, medical, political, law, demographical, ethnological, and other perspectives.

The plague also impacted oral tradition – through proverbs, ballads, and especially through tales. While proverbs and ballads contained elements related to real experiences of plague, tales contained more details about the epidemics that can also be confirmed in historical sources. This is especially the case when

it comes to those tales whose subject is the plague – disease.

The opposite are the tales about the plague – the demon disease. These tales are dominated by mythical motives, where the fantastical wins over the real, the possible, and the realistic.

The questionnaires entitled “Questions for gathering historical-topographic material” from 1897, which are archived at the Folk Archive of the National Museum of Bosnia-Herzegovina, are the most important and the biggest collection of written tales about the plague. Almost half of the 57 questionnaires that field recorders returned to the Museum contain records about the plague. Some Museum associates recorded two or more tales about the plague during their fieldwork, which means that the number of tales in the existing questionnaires is even bigger. The amount of these tales and their topical diversity are the factors that contribute to our knowledge about the plague that was part of the everyday life in Bosnia from the second half of the 15th Century to the late 1820s. In addition, these tales provide us with insights into the way in which the population in Bosnia-Herzegovina perceived this contagious disease not only during the time this material was gathered, but also much earlier.

Izvori i literatura

Izvori

Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Literatura

Baltić, J. 2003. Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754–1882, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

Bašeskija, M. M. Š. 1997. Ljetopis (1746–1804), prevod sa turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1997.

Benić, B. 2003. Ljetopis sutješkog samostana, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

Bogdanović, M. 2003. Ljetopis kreševskog samostana, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

¹⁰⁴ See, for example, Jolić 2014; 2015; Tadić 2014; Marić 2020.

- Bošković-Stulli, M.* 1975. Narodna predaja – Volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze, u: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*, Zagreb 1975, 128-131.
- Čelebi, E.* 1997. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo, uvod i komentar napisao Hamid Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo 1997.
- Đaković, B.* 1989. Prilozi u grob, *Studia ethnologica* 1, 135-163.
- Đurić, A. D.* 2019. Dani u nedelji u folkloru Južnih i Istočnih Slovena, doktorska disertacija, Beograd 2019.
- Lašvanin, N.* 2003. Ljetopis, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.
- Fabijanić, R.* 1987. O narodnoj medicini u tešanskom kraju, Poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Nova serija, sveska 41/42 – 1986/87, Sarajevo 1987.
- Hrabak, B.* 1957. Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine, *Istoriski glasnik* 1–2, 19-37.
- Hrabak, B.* 1981. Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800, *Istorijski zbornik* II (2), 5-42.
- Jeremić, R.* 1951. Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom, Biblioteka Srpskog lekarskog društva, Beograd 1951.
- Jolić, R.* 2015. Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine, *Hercegovina* 1/26, 187-213.
- Kapidžić, H.* 1997. Stolac u XVIII vijeku, *Slovo Gorčina* 79, 57-74.
- Krznar, S.* 2014. Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ranosrednjovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?, *Starohrvatska prosvjeta* III (41), 225-230.
- Marić, M.* 2020. Epidemije kuge u dubrovačkom zaleđu tijekom 17., 18. i 19. stoljeća i protuepidemijske mjere na dubrovačkoj granici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 62, 171-191.
- Marks, Lj.* 1996. Stilografija usmene proze suvremenih zapisa, doktorska disertacija, Zagreb 1996.
- Orlić, Đ.* 1956. Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII stoljeću, u: *Grada II, Odeljenje medicinskih nauka* 1, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1956, 47-64.
- Orlić, Đ.* 1961. Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, *Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae*, 87-102.
- Palavestra, V.* 2004. Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine, *Buybook – Mostart Sarajevo – Zemun* 2004.
- Randić, M.* 2003. Narodna medicina: liječenje magijskim postupcima, *Sociologija sela* 41, 159/160 (1-2), 67-85.
- Ravančić, G.* 2006. Crna smrt 1348.–1349. u Dubrovniku. Srdenjovjekovni grad i doživljaj epidemije, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2006.
- Samardžić, R.* 1961. Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika. XVI i XVII vek, *Istorijski arhiv*, Beograd 1961.
- Skarić, V.* 1985. Izabrana djela, knjiga I. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Veselin Masleša, Sarajevo 1985.
- Tadić, D.* 2014. Apokaliptična pandemija. Prigodom 200. obljetnice epidemije kuge u livanjskom kraju 1814–1818, u: *Kalendar svetog Ante* 2015, Sarajevo 2014, 180-181.
- Thompson, S.* 1955–1958. Motif-Index of Folk Literature, volume 1-6, Copenhagen 1955–1958.
- Tolstoj, M. S. / Radenković, Lj. (red.)* 2001. Slovenska mitologija, *Zepter Book World*, Beograd 2001.
- Truhelka, Č.* 1911. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 1–2, 1-162.
- Zečević, D.* 1973. Usmena predaja kao književna organizacija čovjekovog doživljaja povijesti i prirode, *Narodna umjetnost* 10, 33-69.
- Zečević, S.* 1981. Mitska bića srpskih predanja, “Vuk Karadžić” – Etnografski muzej, Beograd 1981.
- Zovko, I.* 1890. Nekoliko narodnih lijekova, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* II (3), 315-316.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit dem Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H. Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen. Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Amblem proslave 140 godina arheologije u Bosni i Hercegovini / Zeichen der Jubiläumsfeier 140 Jahren
der Archäologie in Bosnien und Herzegowina

Adresa Redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
<https://publications.anubih.ba>

Sekretarka Redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref